

Dorota Miller

Uniwersytet Rzeszowski

FOUCAULT PO NIEMIECKU, CZYLI DYSKURS O DYSKURSIE W JĘZYKOZNAWSTWIE GERMANISTYCZNYM

1. Wprowadzenie

Dyskurs to słowo cieszące się ogromną popularnością w licznych dziedzinach naukowych, takich jak: filozofia, socjologia, językoznawstwo, literaturoznawstwo itd., w mediach, a także na scenie publicznej oraz w języku potocznym. Popularność tę może dokumentować między innymi liczba notowań pojawiających się po wpisaniu pojęcia *dyskurs* do elektronicznego katalogu dowolnej biblioteki uniwersyteckiej i/lub dowolnej wyszukiwarki internetowej. Zestawienie wyników takiej wyrywkowej próby¹ jest zarazem dowodem na to, iż dyskurs cieszy się nieporównanie większą popularnością w języku niemieckim niż w polskim. Tendencja w obu językach jest jednak podobna: dyskurs staje lub stał się pojęciem wszechobecnym, które – jak zużyta moneta – bierze się do ręki, nawet jej się bliżej nie przyglądając [por. Schöttler 1997: 134].

„Nie ma już seminarium bez dyskursu. Nie ma felietonu, uniwersytetu powszechnego, talk-show ani nawet lokalnego stowarzyszenia młodych socjalistów bez dyskursu”, zauważa Schöttler [1997: 134–135, tłumaczenie własne], a komentarz ten, dotyczący pierwotnie języka niemieckiego, odnosić się może również do użycia pojęcia *dyskurs* w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich.

Wskutek tego masowego użycia, różnorodności dyscyplin naukowych posługujących się tym pojęciem, a także wielowątkowej jego etymologii²

¹ Przeprowadzona przeze mnie w styczniu 2007 r. próba dostarczyła następujących wyników: Google Niemcy: ok. 3,7 miliona wyników, Google Polska: ok. 170 tysięcy wyników, Biblioteka Uniwersytetu Humboldta w Berlinie: ok. 990 pozycji, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego: ok. 190 pozycji.

² Historia pojęcia *dyskurs* sięga języka starołacińskiego. Łacińskie *discursus/discurrere* oznaczało pierwotnie nieprzerwany ruch różnego rodzaju (poruszanie się

dyskurs zachowuje się jak kameleon i może być, zależnie od kontekstu, w którym się pojawia, w różny sposób rozumiany i interpretowany. Konsekwencją tej różnorodności znaczeniowej jest niemożność precyzyjnego określenia cech dyskursu³, co znajduje swe odzwierciedlenie w poniższym dychotomicznym zestawieniu [por. Warnke 2002: 130]:

- zasięg odpowiadający tekstowi czy charakter transtekstualny?
- manifestacja ustna czy pisemna?
- monologiczność czy dialogowość?
- powstawanie symultaniczne czy sukcesywne?
- statyczność czy procesualność?

W obliczu tego „rozmycia” pojawia się konieczność każdorazowego sprecyzowania, co przez danego badacza w ramach danej analizy rozumiane jest pod pojęciem *dyskursu*. I tak we współczesnej lingwistyce germanistycznej dyskurs pojawia się najczęściej w czterech podstawowych wariantach, a mianowicie jako:

- konkretne użycie języka, funkcjonowanie języka w naturalnym kontekście [por. Strauß i in. 1989: 602; Ventola 2001: 979];
- rozmowa, dialog, konwersacja (pod wpływem angielskiego pojęcia *discourse*, por. Ehlich 1994; Zifoun i in. 1997: 249; Brünner, Graefen 1994 oraz Brünner, Fiehler, Kindt 1999);
- tekst [por. Vitacolonna 1988; Neubert 1983];
- spłot, sieć lub zbiór tekstów lub wypowiedzi (por. poniżej).

Celem tego artykułu jest przedstawienie ostatniego wariantu znaczeniowego opierającego się na założeniach francuskiego filozofa i historyka Michela Foucaulta⁴. Punktem wyjścia jest próba krótkiego zarysowania

ewentualnie bieganie tam i z powrotem, nagłe zmiany kierunku lub ruchy ciała, ruch krwi w żyłach i tętnicach, a nawet ruchy planet) i już wówczas posiadało wiele częściowo rozbieżnych znaczeń. Szczegółowy opis etapów rozwoju historycznego tego pojęcia odnaleźć można u Schalk [1997–1998] oraz Böhrer, Gronke [1994].

³ Fakt ten wywołuje u niektórych naukowców wątpliwości co do jego przydatności jako centralnego pojęcia kształtującej się lingwistyki dyskursu [por. Schöttler 1989: 102]. Jako kontrargument posłużyć może fakt, iż stuprocentowa jednoznaczność terminów naukowych w szczególności w obrębie nauk humanistycznych jest stanem idealnym, lecz nieosiągalnym, nie może zatem stanowić podstawy do dyskwalifikacji danego pojęcia (por. znaczenia pojęć język/mowa, tekst, zdanie itd.). Ponadto pluralizm znaczeniowy pojęcia *dyskurs* koresponduje z mnogością dyscyplin posługujących się tym terminem, a co za tym idzie – z różnorodnością teoretycznych ujęć dyskursu i ich empirycznych realizacji.

⁴ Niniejszy artykuł ma z założenia charakter bardziej informacyjny niż problemowy, co wynika również z faktu, iż został przygotowany i przedstawiony podczas konferencji nt. „Dyskurs o dyskursie” (Uniwersytet Rzeszowski, kwiecień 2007), której celem była

dyskursu w ujęciu Foucaulta, a w szczególności tych jego elementów, które wpłynęły na obecny kształt dyskusji o dyskursie w językoznawstwie germanistycznym.

Dla ścisłości zauważyć należy, iż krajobraz postfoucaultowski nie jest bynajmniej jednolity: wspomniani naukowcy oraz grupy badawcze powołują się wprawdzie na Foucaulta, akcentują jednak i rozwijają różne aspekty jego rozważań i proponują w konsekwencji mniej lub bardziej rozbieżne definicje dyskursu. Najważniejsze grupy badawcze prowadzące analizę dyskursu bazującą na „teorii”⁵ dyskursu wg Foucaulta oraz ich tematy badawcze ilustruje poniższe zestawienie tabelaryczne [por. Bluhm i in. 2000]:

Grupa z Heidelbergu i Mannheim („Heidelberger/Mannheimer Gruppe”): Dietrich Busse, Wolfgang Teubert, Fritz Hermanns	analiza pojęć „człowiek”, „praca”, „terroryzm”, „globalizacja” etc. (Teubert, Hermanns)
Grupa z Düsseldorfu („Düsseldorfer Gruppe”): Georg Stötzel, Matthias Jung, Martin Wengeler, Karin Böke, Andreas Musolff	dyskurs nt. energii atomowej w Niemczech (Jung), dyskurs nt. imigracji w Niemczech, Austrii, Szwajcarii (Wengeler), metafory w dyskursie nt. Unii Europejskiej (Böke, Musolff)
Krytyczna Analiza Dyskursu („Kritische Diskursanalyse”): Teun van Dijk, Siegfried Jäger, Ruth Wodak	dyskurs nt. imigracji, dyskurs rasistowski, neofaszystowski (Jäger), dyskurs antysemicki, rasistowski, seksistowski w Austrii (Wodak)
Projekt z Oldenburga („Oldenburger Projekt”): Klaus Gloy	dyskurs nt. tolerancji, etyki, moralności

Dyskurs w ujęciu Michela Foucaulta

Streszczenie Foucaultowskiego rozumienia dyskursu jest zadaniem zgoła niemożliwym, ponieważ wypowiedzi Foucaulta na temat dyskursu

m.in. konfrontacja znaczenia (znaczeń) pojęcia *dyskurs* we współczesnym językoznawstwie polonistycznym, germanistycznym i anglojęzycznym.

⁵ Jak zgodnie zauważają jego następcy i krytycy, nie może być mowy o jednolitej „teorii dyskursu” wg Foucaulta, a tym bardziej o foucaultowskiej szkole rozumienia dyskursu, na którą można by się powołać zamiast podawania własnej definicji tego pojęcia [por. Busse 1987: 223; Fink-Eitel 1997; Brede 1985; Kammler 1996]. Dlatego też w odniesieniu do rozważań Foucaulta na temat dyskursu słowo „teoria” pojawia się w cudzysłowie.

zawarte w jego *Archeologii wiedzy* (1969) oraz programowym *Porządku dyskursu* (1971) inaugurującym objęcie katedry w Collège de France są dość niejednoznaczne.

Jak przyznaje sam Foucault, w poszukiwaniu nowej dziedziny opisu, jaką jest analiza formacji dyskursywnych, porusza się nierzadko „po omacku i, zwłaszcza na początku, bez wystarczającej kontroli metodologicznej” [Foucault 1977: 93]. W innym miejscu przyrównuje swój sposób postępowania do posuwania się drogą koncentrycznych kręgów, a co za tym idzie – ciągłego powracania do sedna sprawy, wprowadzania korekt, naprawiania błędów i nieostrożności [por. Foucault 1977: 147 i nn.]. Podkreśla przy tym, iż jego celem nie jest jednoznaczne zdefiniowanie dyskursu ani też ustanowienie kompletnej i systematycznej teorii dyskursu dającej się zastosować do nieskończonej ilości opisów empirycznych, lecz „otworzenie i przygotowanie możliwości” dla przyszłych analiz formacji dyskursywnych [por. Foucault 1977: 148]. Jest przy tym świadom faktu, iż pojęcia dyskursu „nadużywa” [Foucault 1977: 139, 140], posługując się nim w przynajmniej trzech rozbieżnych wariantach znaczeniowych: „raz jest to ogólna dziedzina wszystkich wypowiedzi, innym razem dająca się wyodrębnić ich grupa, kiedy indziej jeszcze uregulowana praktyka, w której pewna część wypowiedzi funkcjonuje” [Foucault 1977: 108].

Ta swoista dowolność, z jaką Foucault posługuje się pojęciem dyskursu, a co za tym idzie – jego chwiejność znaczeniowa wywołuje skrajne reakcje. Z jednej strony spotyka się z bezradnością i/lub krytyką, niekiedy niezwykle ostrą, z drugiej zaś fascynuje i skłania do dalszych rozważań, o czym świadczy fakt, iż jego wywody odbiły się szerokim echem wśród literaturoznawców, językoznawców, socjologów i filozofów, przyczyniając się do zawrotnej kariery pojęcia *dyskurs*.

Centralnym punktem „teorii” dyskursu według Foucaulta jest przekonanie, że nie każdy podmiot w każdej sytuacji i w każdym miejscu może względnie ma prawo powiedzieć wszystko, co chciałby powiedzieć. Sposób myślenia i postrzegania jednostki przebiega bowiem wg uporządkowanego schematu uzależnionego od czynników kulturowych, społecznych, historycznych, językowych etc.⁶, charakterystycznych dla społeczności, której członkiem jest dana jednostka. To zaś, co na pierwszy rzut oka wydaje się subiektywną, indywidualną wypowiedzią danej jednostki, podlega w rzeczywistości dyskursowi, który określa, jak

⁶ Ów zbiór „anonimowych, historycznych, zawsze określonych w czasie i w przestrzeni reguł, które determinowały w danej epoce i dla danego obszaru społecznego, ekonomicznego, geograficznego lub językowego warunki działania funkcji wypowiedzeniowej”, określa Foucault [1977: 151] mianem praktyki dyskursywnej.

w danym momencie, w danym miejscu etc. można, a nawet trzeba myśleć i mówić o danym zjawisku, temacie etc. Wypowiedzi znajdujące się poza obowiązującym schematem postrzegania, przekraczające naznaczoną przez dyskurs ramę myślową, uznawane są za niestosowne, nielogiczne i niezrozumiałe, postrzegane jako przejaw szaleństwa, symptom choroby psychicznej. Pewna swoboda wypowiedzi daje się zaobserwować zaledwie w ramach anarchistycznego dyskursu literatury i szaleństwa. W pozostałych przypadkach (w szczególności w obszarze seksualności i polityki) produkcja wypowiedzi, a co za tym idzie – wiedzy, odbywa się w ramach dominującego dyskursu, jest więc jedynie w ograniczonym stopniu zależna od kreatywności danej jednostki [por. Foucault 2002: 8].

W ten sposób dyskurs steruje produkcją wiedzy zbiorowej i sprawuje władzę nad jednostką oraz społeczeństwem, wyznaczając granice tego, co można/należy myśleć/mówić na dany temat. Z drugiej strony sam dyskurs podlega wpływowi władzy – ona bowiem usiłuje poskromić wymykający się spod kontroli chaotyczny dyskurs, zapanować nad jego przypadkowością: „w każdym społeczeństwie wytwarzanie dyskursu jest równocześnie kontrolowane, selekcjonowane, organizowane i poddane redystrybucji przez pewną liczbę procedur, których rolą jest zaklinać moce i niebezpieczeństwa, zawładnąć przypadkowością zdarzeń, wymknąć się ciężkiej, niepokojącej materialności” [por. Foucault 2002: 7]. Te „procedury kontroli i ograniczenia dyskursu” [Foucault 2002: 16] oddziałują od zewnątrz (m.in. poprzez zakaz, przeciwstawienie rozumu i szaleństwa, podział na prawdę i fałsz), ale i od wewnątrz: dyskursy realizują wtedy same własną kontrolę. Trzecią grupą procedur umożliwiających kontrolę dyskursów (obok tego, co Foucault określa mianem „zapanowania nad władzą, której są nośnikami”, oraz „zaklinania przypadkowości ich występowania”) jest selekcja podmiotów mówiących [Foucault 2002: 27]. Wszystkie zaś procedury stosowane są po to, by „zapanować nad wielką proliferacją dyskursu, aby odciążyć ze swej najgroźniejszej części jego wielkie bogactwo, a jego chaos zorganizować według figur, które pozwalają uніка tego, co najbardziej wymyka się kontroli” [Foucault 2002: 36].

Powiązania między władzą a dyskursem stanowią tło dla podstawowego pytania nurtującego autora *Porządku dyskursu*: Jak to się dzieje, że pojawia się pewna konkretna wypowiedź, a nie żadna inna w jej miejsce? Lub inaczej ujmując: Jakie są warunki zaistnienia wypowiedzi? Pytania te sygnalizują, iż analiza dyskursu wg Foucaulta nie jest tożsama z analizą lingwistyczną: „Pytanie, jakie stawia analiza języka, gdy chodzi o jakikolwiek fakt dyskursywny, brzmi zawsze tak: Według jakich reguł dana wypowiedź została zbudowana, a zatem według jakich reguł można by zbudować inne podobne wypowiedzi? Opis zdarzeń dyskursu stawia zu-

pełnie inne pytanie: Jak to się dzieje, że zjawia się właśnie ta wypowiedź, a nie żadna inna na jej miejsce?” [Foucault 1977: 51].

Aspekt lingwistyczny odgrywa w trakcie analizy formacji dyskursywnych rolę drugoplanową również ze względu na fakt, iż ani wypowiedź, ani dyskurs nie są wg Foucaulta jednostkami czysto językowymi. Wypowiedź będąca „atomem dyskursu” nie jest tożsama ze zdaniem – logicznym bądź gramatycznym – lub aktem mownym, nie podlega więc tym samym co one kryteriom [Foucault 1977: 108–112], ma zarazem naturę inną niż wszelkie przedmioty materialne: „Wypowiedź nie istnieje tedy ani w taki sam sposób jak język (choć składa się ze znaków, które można indywidualnie określić tylko wewnątrz naturalnego lub sztucznego systemu językowego), ani w taki sam sposób jak wszelkie przedmioty objęte percepcją (choć zawsze jest obdarzona pewną materialnością i choć można ją zawsze usytuować według danych przestrzenno-czasowych)” [Foucault 1977: 115].

Mimo iż wypowiedzi nie są jednostkami typu językowego, ich analiza może dotyczyć „*tylko* rzeczy powiedzianych, zdań, które zostały naprawdę wygłoszone bądź napisane, elementów znaczących, które zostały nakreślone lub wymówione” [Foucault 1977: 142, wyróżnienie – D.M.].

Podobnie dyskurs jako „zbiór wypowiedzi należących do jednego systemu formacyjnego” [Foucault 1977: 140] nie jest wg Foucaulta tożsamy z serią elementów językowych, lecz jawi się raczej jako „wkład między myśleniem a mową” lub „myśl przyodziana w swoje znaki i uczyniona widzialną poprzez słowa” [Foucault 2002: 33–34]. Dyskurs znajduje się więc niejako na płaszczyźnie pomiędzy językiem a myśleniem: manifestuje się wprawdzie w formie językowej, związany jest jednak przede wszystkim z produkcją wiedzy. Jest więc czymś więcej niż tylko zjawiskiem językowym i nie powinien być redukowany jedynie do warstwy językowej: „Oczywiście dyskursy są zrobione ze znaków; wszelako ich działanie polega na czymś więcej niż na oznaczeniu tymi znakami rzeczy. Właśnie to «więcej» nie pozwala ich sprowadzić do *langue* i do *parole*. Właśnie to «więcej» należy ukazać i opisać” [Foucault 1977: 77, wyróżnienia w oryginale]. Dyskurs jest dla Foucaulta interesujący przede wszystkim jako praktyka społeczna, jako specyficzny system ludzkich wypowiedzi, i to nie ze względu na używany w wypowiedziach język, lecz wiedzę, której nośnikami są wypowiedzi. Analiza dyskursu skupia się na opisaniu reguł formacyjnych dyskursu oraz analizowaniu transportowanej przez niego wiedzy.

Dominujące w danym czasie, miejscu etc. kategorie myślowe i sposoby postrzegania rzeczywistości można jednak zrekonstruować tylko opierając się na analizie ludzkich zachowań językowych. Inaczej mówiąc: wiedza jest nierozzerwalnie związana z językiem, analiza dyskursu musi więc ba-

zować na konkretnych realizacjach językowych jako formach egzystencji wiedzy, musi podobnie jak analiza języka dokonywać się na konkretnym materiale słów i tekstów [por. Foucault 1977: 145]. Przedmiot analizy stanowi więc każdorazowo określony zespół rzeczowych wypowiedzi [por. Foucault 1977: 51], stanowią dyskursy „takie, jakie słyszymy, takie, jakie czytamy w formie tekstów” [Foucault 1977: 76].

Tak rozumiana analiza dyskursu dostarcza ważnych impulsów dla lingwistyki: Foucaultowskie wypowiedzi dostępne są analizie jedynie poprzez konkretne realizacje językowe, które z kolei występują w tekstach. Dyskurs można zatem zdefiniować jako spłot wypowiedzi lub tekstów, z których wypowiedzi te zostały zaczerpnięte, a więc jednostkę transtekstualną skupiającą teksty jednostkowe reprezentujące ten sam system formacyjny [por. Foucault 1977: 140]. Stąd niedaleko już do lingwistycznych definicji dyskursu, eksponujących zależność między dyskursem a tekstem, a dokładniej rzecz ujmując: fakt, iż jednostkowe teksty nie są zawieszone w próżni, lecz ściśle związane z innymi tekstami tworzącymi dyskurs. Na te powiązania wskazuje Foucault, podkreślając, iż „wszelka wypowiedź [...] jest częścią jakiegoś ciągu lub zbioru, odgrywając jakąś rolę pośród innych wypowiedzi, opierając się na nich i odróżniając od nich: zawsze włącza się w układ wypowiedzeniowy, w którym ma swój udział – choćby słabo odczuwalny i nieznaczny” [Foucault 1977: 130]. Nie ma, zdaniem Foucaulta, takiej wypowiedzi, która by nie wymagała obecności innych – każda odwołuje się, powtarza, modyfikuje bądź w inny sposób reaktualizuje wypowiedzi już zaistniałe ewentualnie stwarza możliwość istnienia innych wypowiedzi w przyszłości [por. Foucault 1977: 129–130].

Reasumując, można zauważyć, iż pojęcie oraz analiza dyskursu w ujęciu Foucaulta mają wprawdzie korzenie socjologiczno-filozoficzne, wykazują jednak elementy możliwe do przeniesienia na grunt lingwistyczny, takie jak:

- włączenie wypowiedzi w jednostki im nadrzędne, a w konsekwencji poszerzenie spektrum zainteresowań lingwistycznych,
- wykazanie zależności pomiędzy wypowiedziami jako „atomami dyskursu”,
- uznanie konkretnych „realizacji językowych” jako obiektów analizy dyskursu.

3. Dyskurs wg Dietricha Busse i Wolfganga Teuberta

Czynnik językowy, który w *Archeologii wiedzy* Michela Foucaulta schodzi na dalszy plan, znajduje się w centrum tzw. Semantyki Histo-

rycznej Dietricha Busse [1987] oraz będącej jej kontynuacją koncepcji autorstwa Dietricha Busse i Wolfganga Teuberta. W swoim programowym artykule o kontrowersyjnie brzmiącym tytule: *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?* („Czy dyskurs jest przedmiotem badań lingwistycznych?”, 1994) wskazują oni na konieczność poszerzenia spektrum zainteresowań lingwistycznych o analizę dyskursu wbrew krytycznemu wtedy jeszcze stosunkowi niektórych niemieckojęzycznych językoznawców do dyskursu i jego analizy.

Busse i Teubert odwołują się do koncepcji Foucaulta, dokonują jednak rozróżnienia między dyskursem jako obiektywnie istniejącą jednostką a dyskursem jako subiektywnie postrzeganym przedmiotem analizy konkretnego badacza. W oparciu o definicję Foucaulta: „Dyskursy w ujęciu Foucaulta [...] to zależności między pojedynczymi wypowiedziami lub ich elementami [...] przebiegające w poprzek niezliczonej ilości tekstów” [1994: 15, tłumaczenie własne]. Ich definicja, na którą od momentu wydania wymienionego artykułu powoływali i nadal powołują się liczni autorzy, brzmi następująco:

„Do dyskursu należą wszystkie teksty:

- związane z zagadnieniem, tematem, kompleksem wiedzy lub koncepcją stanowiącą przedmiot analizy,
- powiązane poprzez odniesienia semantyczne i/lub wspólny kontekst wypowiedzeniowy, komunikacyjny, funkcjonalny, intencjonalny,
- mieszczące się w ramach wyznaczonych przez określony zasięg czasowy, obszar, wycinek społeczeństwa, obszar komunikacji, gatunek tekstu i inne parametry,
- nawiązujące do siebie nawzajem poprzez eksplicytne lub implicytne [...] odniesienia lub tworzące powiązania intertekstualne” [por. Busse, Teubert 1994: 14, tłumaczenie własne].

W definicji tej akcent pada przede wszystkim na kryterium tematyczne, a także związki semantyczne oraz intertekstualne odniesienia między tekstami. Te aspekty odróżniają dyskurs od innych korpusów badawczych. Definicja ta zakłada również, że w zależności od doboru parametrów oraz celu badawczego istnieje możliwość zestawiania i analizowania dyskursów o różnorodnej rozpiętości.

Sumę wszystkich (pisanych i mówionych) tekstów powstałych w danym okresie na wybrany temat Busse i Teubert określają mianem korpusu fikcyjnego („imaginäres Korpus”). Część z nich nie zostaje w żaden sposób utrwalona i bezpowrotnie przepada. Teksty, które w jakiegokolwiek formie zostają utrwalone, tworzą tzw. korpus wirtualny („virtuelles Korpus”), który ze względu na swój zasięg nie może zostać w pełni zbadany. Dopiero tzw. korpus konkretny („konkretes Korpus”), zestawiony przez

badacza na podstawie dostępności źródeł, zgodnie z zakładanym celem analizy itp., stanowi przedmiot analizy dyskursu. Dyskursy jawią się więc jako „wirtualne korpusy tekstowe, których zestawienie wyznaczają szeroko pojęte kryteria treściowo-semantyczne” [Busse, Teubert 1994: 14, tłumaczenie własne].

Podczas zestawiania korpusu będącego podstawą analizy dyskursu preferuje się tzw. teksty wiodące („Leittexte”), bazowe („Basistexte”), które w sposób znaczący wpłynęły na przebieg dyskursu. Nieodczowna jest więc uprzednia interpretacja wszystkich wchodzących w grę tekstów w celu wyłonienia tych, które najpełniej odpowiadają zadanemu kryterium tematycznemu. Hermeneutyczny proces doboru tekstów powoduje, iż „korpus badawczy jako taki konstytuuje przedmiot badań i co za tym idzie – również możliwe do osiągnięcia wyniki” [Busse, Teubert 1994: 15, tłumaczenie własne].

Pytanie, jakie w związku z tym nasuwa się analitykowi dyskursu, brzmi: Czy dyskurs jest obiektem autonomicznym, czy jedynie sztucznie skonstruowanym przez badacza, a więc zbyt ulotnym i niejednoznacznym, aby mógł stanowić przedmiot poważnej analizy lingwistycznej? Odpowiedź autorów artykułu brzmi: „Analiza dyskursu dostarcza uzasadnienia dla dokonanych wyborów (zestawienie korpusu badawczego na podstawie hipotez dotyczących związków intertekstualnych pomiędzy tekstami korpusu) dopiero z perspektywy uzyskanych wyników analizy” [Busse, Teubert 1994: 17, tłumaczenie własne]. Analiza dyskursu wymaga w związku z tym, zdaniem autorów, „kredytu zaufania” („Kredit auf noch zu Leistendes”, tamże).

Na początku analizy dyskurs jawi się jako na pozór dowolnie ustanowiony korpus tekstów. Po wstępnej interpretacji badacz ustala kryteria, według których powstaje cały korpus. Pierwsze wyniki analizy dyskursu stanowią uzasadnienie dokonanego uprzednio wyboru. W toku dalszej analizy wykazuje się kolejne relacje dyskursywne między tekstami, a w konsekwencji przyjęty korpus badawczy jawi się jako prawomocna i samodzielna jednostka badawcza – dyskurs.

Analiza dyskursu rozumiana jest tu w dwojaki sposób. Pierwszy krok stanowi analiza sposobów użycia wybranych leksemów (we właściwych im kontekstach), a także paradygmatycznych i syntagmatycznych zależności między nimi. Ta część analizy ma dostarczyć odpowiedzi na pytania: Czy znaczenia konkretnego leksemu w różnych tekstach należących do tego samego dyskursu pokrywają się? Jakie alternatywne określenia odnoszące się do tego samego stanu rzeczy występują w badanych tekstach? Jakie sieci pojęciowe spajają teksty należące do korpusu? itp.

Obok pojęć charakterystycznych dla danego dyskursu kolejnym przedmiotem analizy jest to, co znajduje się „pod powierzchnią” dyskursu. Chodzi tu o postulowaną przez Foucaulta analizę warunków zaistnienia wypowiedzi realizowaną w tym wypadku poprzez analizę schematów argumentacyjnych typowych dla danego dyskursu.

Oba wspomniane etapy analizy, przedstawione w zarysach przez Busse i Teuberta, ulegają dalszemu rozbudowaniu i modyfikacji w rozprawach teoretycznych i studiach empirycznych autorstwa Fritza Hermannsa i przedstawicieli tzw. Grupy z Düsseldorfu, omówionych poniżej.

4. Fritz Hermanns i jego definicja dyskursu

Historia mowy jako historia mentalności („Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte”) to tytuł programowego tekstu Fritza Hermannsa [1995]. Tak również można by najkrócej streścić podstawowe założenia artykułu: zdaniem autora pojedyncze teksty wyrażają indywidualne myślenie, odczuwanie, pragnienie; natomiast użycie języka w danej społeczności odzwierciedla kolektywne myślenie, odczuwanie, pragnienie, jednym słowem – mentalność danej społeczności. Analiza użycia języka w danej społeczności pozwala więc wysnuć wnioski dotyczące mentalności tej społeczności, będącej z kolei podstawą jej zachowań językowych.

Warte przeanalizowania są w szczególności pojęcia istotne dla przebiegu rozwoju mentalności, takie jak *człowiek, praca, środowisko, terroryzm* etc. Pojęcia takie, zawierające jakby skondensowane myślenie, odczuwanie i pragnienia (mentalność), należy, zdaniem autora, badać nie w izolacji, lecz na tle tekstów, z których zostały zaczerpnięte, oraz na tle dyskursu, do którego dane teksty należą, a który wpływa pośrednio na znaczenie analizowanego pojęcia [por. Hermanns 1995: 82].

Fritz Hermanns [por. 1995: 86 i nn.] rozumie dyskurs w trojaki sposób:

- jako splot tekstów (jednostka transtekstualna),
- jako korpus składający się z tekstów (badacz dyskursu jako decydująca instancja),
- jako „rozmowę” (pojedyncze teksty odnoszą się *explicite* lub *implicite* do siebie nawzajem, tworząc w ten sposób rodzaj rozmowy, dialogu).

Pierwsza z części definicji oznacza, że dyskurs jest jednostką przekraczającą granice tekstu, w którą wplecione są powiązane tematycznie teksty jednostkowe. Takie rozumienie dyskursu, stanowiące „przedłużenie” przedstawionej powyżej koncepcji Foucaulta, oznacza przeniesienie granic analizy lingwistycznej poza granicę tekstu. Warunkiem adekwatnej i dokładnej analizy oraz pełnego zrozumienia danego tekstu jest bowiem

uwzględnienie jego przynależności do dyskursu, a co za tym idzie – śladów, jakie inne teksty pozostawiły w analizowanym tekście.

Dyskurs jest ponadto korpusem składającym się z tekstów powiązanych przez wspólny temat, przy czym koniecznością jest ograniczenie tego korpusu do tzw. korpusu konkretnego reprezentującego całość dyskursu.

Po trzecie, dyskurs wg Hermannsa ma charakter dialogu, rozmowy, w którą należy się wsłuchać, aby zrozumieć sposób myślenia i argumentowania danej grupy społecznej.

Ta przemawiająca do wyobraźni definicja podkreśla zależność między użyciem języka a mentalnością, do której nawiązują przedstawiciele tzw. Grupy z Düsseldorfu.

5. Grupa z Düsseldorfu

Tzw. Grupa z Düsseldorfu została założona w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Jej prekursor Georg Stötzel zajmował się przede wszystkim praktyczną stroną analizy dyskursu. Jego współpracownicy i następcy⁷ rozwinęli koncepcję dyskursu nawiązującą do przedstawionych powyżej definicji dyskursu wg Foucaulta, Busse i Teuberta oraz Hermannsa.

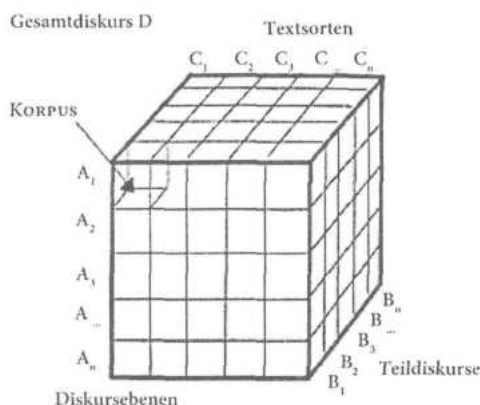
Wymienione przez Busse i Teuberta cztery kryteria przynależności tekstów do danego dyskursu sprowadzają się, zdaniem Matthiasa Junga, *de facto* do kryterium tematycznego. Dotyczy to w szczególności dyskursów medialnych, które z definicji znajdują się w zbliżonym kontekście funkcjonalnym i/lub komunikacyjnym [por. Jung 1996: 456].

Powiązania tematyczne jako kryterium przynależności do danego dyskursu dotyczą ponadto – jak słusznie zauważa Jung – nie całych tekstów, a jedynie ich fragmentów – wypowiedzi [por. Jung 1996: 459]. Teksty należące do danego dyskursu nie są, jak wiadomo, jednolite tematycznie. Znajdują się w nich zazwyczaj fragmenty (wypowiedzi), które nie pasują pod względem tematycznym do danego dyskursu i są pomijane w toku analizy dyskursu. Z drugiej strony również w tekstach na pierwszy rzut oka niezwiązanych tematycznie z danym dyskursem znaleźć można wypowiedzi istotne dla przebiegu analizowanego dyskursu [por. Jung 1996: 459].

⁷ Matthias Jung, Martin Wengeler, zajmujący się przede wszystkim analizą schematów argumentowania w dyskursie, a także Karin Böke i Andreas Musolff, koncentrujący się na warstwie metaforycznej dyskursu.

W przeciwieństwie do definicji Busse i Teuberta Jung określa dyskurs jako korpus składający się nie z tekstów, lecz z wypowiedzi, a realizujący się w różnego typu tekstach i obszarach komunikacji [por. Jung 2000: 459]. Parafrazując definicję Hermannsa, Jung przedstawia dyskurs jako dialog toczący się nie między tekstami, a pojedynczymi powiązanymi tematycznie wypowiedziami, które przekraczając granice tekstu, odnoszą się do innych wypowiedzi na podobny temat. Nawiązując bezpośrednio do Foucaultowskich wypowiedzi, Jung wskazuje na fakt, iż nie są one jednostkami występującymi samodzielnie. Teksty, w które wypowiedzi są wplecione, stanowią nieunikniony „etap pośredni” analizy dyskursu. Reasumując, dyskurs definiuje Jung jako zbiór składający się z wypowiedzi wielu osób na ten sam temat, przy czym wypowiedzi te dostępne są analizie jedynie w postaci korpusu składającego się z tekstów lub ich fragmentów [por. Jung 2000: 34].

Dla celów badawczych wprowadza Jung szereg rozróżnień mających ułatwić analizę tak pojmowanego dyskursu. Nowatorskim posunięciem jest wprowadzenie trzech parametrów – osi współrzędnych ułatwiających dokładne zlokalizowanie badanego dyskursu „częstkowego” w ramach powszechnego dyskursu wspólnego wszystkim ludziom danej epoki.

Rys. 1. Model dyskursu wg Junga [2000: 24]

Dyskurs jawi się tu jako trójwymiarowy obiekt, zbudowany podobnie jak kostka Rubika z wielu drobniejszych kostek, z których każda stanowi część dyskursu ogólnego i może być dokładnie sklasyfikowana, a więc i łatwiej przeanalizowana ze względu na:

- płaszczyznę dyskursu/obszar komunikacji („Diskursebene”): w ramach dyskursu dotyczącego poszerzenia UE przykładowo mass media, komunikacja prywatna, nauki specjalistyczne itd.,

- zakres treściowy („Teildiskurs”): np. poszerzenie UE na wschód, południe, unia walutowa etc.,
- gatunek tekstu („Textsorte”): np. ustawa, artykuł prasowy, dowcip itp.

W tym graficznym przedstawieniu brak dwóch istotnych cech dyskursu, które Jung wspomina jednak w innym miejscu swoich rozważań: są to procesualność i nieograniczoność dyskursu. Dyskurs jest wg Junga jednostką *in statu nascendi*, nieustannie „pęczniejącą”, posiadającą wprawdzie mniej lub bardziej wyraźny początek, ale nieposiadającą zakończenia [por. Jung 1996: 458 i nn.].

Tak pojmowany dyskurs ogólny jest ze względu na swą złożoność niemożliwy do całościowego przeanalizowania, dostępne analizie są jedynie jego fragmenty. Wnioski dotyczące całego dyskursu można wysnuć jedynie na podstawie przeprowadzonej analizy jego części składowych, co okazuje się w praktyce niezwykle żmudne i długotrwałe [por. Jung, Wengeler 1998: 147 i nn.]. Kompleksowa analiza dyskursu jest więc możliwa jedynie przy udziale większych grup badawczych, nie zaś jako projekt indywidualny. Wskazana jest również współpraca interdyscyplinarna umożliwiająca przedstawienie tego samego dyskursu z różnych perspektyw badawczych (w ramach dyskursu dotyczącego UE np. synteza wyników analizy lingwistycznej, socjologicznej, prawnej, politycznej, gospodarczej itd.).

Wengeler podobnie jak Jung pojmuje dyskurs jako sieć powiązanych tematycznie wypowiedzi możliwych do zanalizowania i zrekonstruowania za pomocą analizy tekstów, w których dane wypowiedzi występują [2005: 40]. Podobnie jak inni przedstawiciele grupy z Düsseldorfu proponuje trzystopniowy sposób analizy dyskursu: obok analizy pojedynczych leksemów (w tym słów kluczowych dla danego dyskursu) oraz ich ewolucji znaczeniowej analizę warstwy metaforycznej oraz analizę sposobów argumentowania, zwanych przez Wengelera toposami [por. Wengeler 1997: 96]. Szczególnie wymieniona na końcu kategoria toposu pozwala wydobyć na światło dzienne warunki zaistnienia wypowiedzi oraz ich wzajemne powiązania, a także myśli, odczucia i pragnienia względem konkretnego kontrowersyjnego tematu przejawiające się w ludzkich zachowaniach językowych [por. Wengeler 2000: 57, 2003: 170].

6. Siegfried Jäger i Krytyczna Analiza Dyskursu

Reprezentowana przez Siegfrieda Jägera tzw. Krytyczna Analiza Dyskursu (KAD) skupia się na związku pomiędzy społeczeństwem, jednostką a językiem [por. Jäger 2004: 12]. Związek ten znajduje swe odbicie

w tekstach, a konkretnie w ich warstwie treściowej, która według Jägera zbyt często jest przez lingwistykę (w szczególności przez lingwistykę tekstu) zaniedbywana na rzecz zagadnień strukturalno-funkcjonalnych. Teksty nie są, zdaniem Jägera, wytworem jednostki, lecz społeczeństwa, wyrażają bowiem treści istotne dla danej społeczności oraz wywierają wpływ na procesy społeczne, przyczyniając się do ich zmian lub stabilizacji [por. Jäger 2004: 15].

Dyskursy zasługują według Jägera na uwagę z dwóch powodów: są wyrazem praktyk społecznych, a także „technikami służącymi legitymizacji i konsolidacji panującej władzy w społeczeństwie kapitalistycznym lub zglobalizowanym” [por. Jäger 2005: 55, tłumaczenie własne]. Dyskursy jako „nośniki” obowiązującej wiedzy determinują działania jednostki oraz przebieg innych dyskursów. Zadaniem KAD jest zbadać i ewentualne podanie w wątpliwość tej wiedzy oraz instytucji za nią stojących [por. Jäger 2004: 129, 2005: 68].

Dyskurs jako uporządkowany, uregulowany, skonwencjonalizowany „strumień wiedzy w czasie” [por. Jäger 2004: 125] ma następującą strukturę: teksty lub ich fragmenty poświęcone określonej materii określa Jäger mianem fragmentów dyskursu („Diskursfragmente”). Są to jednostki bardzo zbliżone do Foucaultowskich wypowiedzi, tworzące razem tzw. wiązki dyskursywne („Diskursstränge”), które z kolei wzajemnie się przeplatają, wywierając na siebie różnego rodzaju wpływy. Tak rozumiane wiązki dyskursywne (które można badać, wybierając podejście synchroniczne lub diachroniczne) rozwijają się i rozrastają na rozmaitych płaszczyznach dyskursywnych („diskursive Ebenen”), jak np. płaszczyzna naukowa, medialna, płaszczyzna polityki itp.

7. Podsumowanie

Zgodnie z zaleceniem samego Foucaulta jego rozmyślanie na temat dyskursu traktowane są w lingwistyce germanistycznej (a także w innych dziedzinach nauki) jak „skrzynia z narzędziami”, którymi można się w dowolny sposób posługiwać, a nie jak spójna, jednorodna i zamknięta teoria dyskursu. Zamiast jednolitej definicji dyskursu znajdujemy w pracach językoznawców germanistycznych nawiązujących do Foucaulta mnogość definicji, w których akcent pada na rozmaite aspekty tego samego zjawiska. Dyskurs jawi się więc jako:

- „rama” myślowa wyznaczająca, jak na dany temat można/należy mówić, pisać (por. Foucault);
- sieć, splot wypowiedzi (por. Foucault, Jung, Wengeler);

- „konkretny” korpus składający się z tekstów powiązanych na podstawie kryteriów takich jak temat, czas, obszar komunikacyjny, gatunek tekstu (por. Busse, Teubert);
- korpus, którego zestawienie uzasadnione jest dopiero poprzez wykazanie semantyczno-intertekstualnych powiązań między pojedynczymi tekstami (por. Busse, Teubert);
- wycinek badanego dyskursu, zawężony przez analityka zgodnie z jego celem i zainteresowaniami badawczymi, reprezentatywny dla całości dyskursu (por. Busse, Teubert, Jung);
- odzwierciedlenie mentalności, tj. tego, jak myślą, co czują i czego chcą członkowie danej społeczności językowej (por. Hermanns);
- fragment ogólnospołecznego dyskursu (por. Jung);
- strumień wiedzy w czasie sterowany przez „władzę” i stojące za nią instytucje (por. Jäger).

Jak wynika z tego zestawienia, powoływanie się w pracach naukowych na Foucaulta i jego przemyślenia dotyczące materii dyskursu nie jest jednoznaczna wskazówką co do znaczenia tego pojęcia w danej pracy i wymaga zawsze sprecyzowania, dookreślenia. Nawiązanie do Foucaultowskiego rozumienia dyskursu w ramach lingwistyki germanistycznej pozwala jedynie *podejrzewać*, iż mamy do czynienia z jednostką o następujących atrybutach: transtekstualność (zasięg ponadtekstowy), postać pisemna lub ustna (przy czym – ze względów technicznych – analiza dyskursu skupia się przede wszystkim na dyskursach utrwalonych w formie pisemnej, nawet jeżeli pierwotnie składały się z tekstów mówionych), dialogowość, sukcesywność (wymiar diachroniczny), procesualność, nieograniczoność.

Literatura

- Bluhm C., Deissler D., Scharloth J., Stukenbrock A., 2000, *Linguistische Diskursanalyse: Überblick, Probleme, Perspektiven*, „Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht” 86, s. 3–19.
- Böhler D., Gronke H., 1994, *Art Diskurs* [w:] *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 2, red. G. Ueding, s. 764–819.
- Brede R., 1985, *Aussage und Discours. Untersuchungen zur Discours-Theorie bei Michel Foucault*, Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – NY.
- Brünner G., Fiehler R., Kindt W. (red.), 1999, *Angewandte Diskursforschung*, t. 1, 2, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Brünner G., Graefen G., 1994, *Einleitung: Zur Konzeption der Funktionalen Pragmatik* [w:] *Texte und Diskurse. Methoden und Forschungsergebnisse der Funktionalen Pragmatik*, red. G. Brünner, G. Graefen, Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 7–21.

- Busse D., 1987, *Historische Semantik. Analyse eines Programms*, Klett-Cotta, Stuttgart.
- Busse D., Teubert W., 1994, *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik [w:] Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, red. D. Busse, F. Hermanns, W. Teubert, Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 10–28.
- Ehlich K. (red.), 1994, *Diskursanalyse in Europa*, Peter Lang, Frankfurt am Main i in.
- Fink-Eitel H., 1997, *Michel Foucault zur Einführung*, Junius, Hamburg.
- Foucault M., 1977, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, PWN, Warszawa.
- Foucault M., 2002, *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*, tłum. M. Kozłowski, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Hermanns F., 1995, *Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte [w:] Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*, red. A. Gardt, K. Mattheier, O. Reichmann, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, s. 69–101.
- Jäger S., 2004, *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*, Unrast-Verlag, Münster.
- Jäger S., 2005, *Diskurs als „Fluss von Wissen durch die Zeit“. Ein transdisziplinäres politisches Konzept*, „Aptum“ 1, s. 52–72.
- Jung M., 1996, *Linguistische Diskursgeschichte [w:] Öffentlicher Sprachgebrauch. Praktische, theoretische und historische Perspektiven*, red. K. Böke, M. Jung, M. Wengeler, Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 143–472.
- Jung M., 2000, *Diskurshistorische Analyse als linguistischer Ansatz*, „Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht“ 86, s. 20–38.
- Jung M., Wengeler M., 1998, *Wörter – Argumente – Diskurse. Was die Öffentlichkeit bewegt und was die Linguistik dazu sagen kann [w:] Sprache – Sprachwissenschaft – Öffentlichkeit*, red. G. Stickel, de Gruyter, Berlin – NY, s. 143–167.
- Kammler C., 1996, *Historische Diskursanalyse. Foucault und die Folgen [w:] Literaturwissenschaft. Ein Grundkurs*, red. H. Brackert, J. Stückrath, Rowohlt, Reinbeck, s. 630–639.
- Neubert A., 1983, *Diskurs über den Diskurs. Neue Denkanstöße in der Sprachwissenschaft oder zur Gegenstandsbestimmung der Linguistik*, „Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig“, t. 124, z. 2, s. 1–16.
- Schalk H., 1997–1998, *Diskurs. Zwischen Allerweltswort und philosophischen Begriff*, „Archiv für Begriffsgeschichte“ 40, s. 56–104.
- Schöttler P., 1997, *Wer hat Angst vor dem „linguistic turn“?*, „Geschichte und Gesellschaft“ 23, s. 134–151.
- Strauß G., Haß U., Harras G., 1989, *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist Walter Gruyter*, Berlin – New York, s. 601–605.
- Ventola E., 2001, *Discourse studies in the English-speaking countries [w:] Text- und Gesprächslinguistik: Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, red. K. Brinker, G. Antos, W. Heinemann, S. Sager, t. 2, s. 979–994.

- Vitacolonna L., 1988, *Text/Discourse Definitions* [w:] *Text and discourse constitution. Empirical aspects, theoretical approaches*, red. J. Petöfi, de Gruyter, Berlin – NY, s. 421–439.
- Warnke I., 2002, *Adieu Text – bienvenue Diskurs? Über Sinn und Zweck einer post-strukturalistischen Entgrenzung des Textbegriffs* [w:] *Brauchen wir einen neuen Textbegriff? Antworten auf eine Preisfrage*, red. U. Fix, K. Adamzik, G. Antos, M. Klemm, Lang, Frankfurt am Main, s. 125–141.
- Wengeler M., 1997, *Vom Nutzen der Argumentationsanalyse für eine linguistische Diskursgeschichte. Konzept eines Forschungsvorhabens*, „Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht” 80, s. 96–109.
- Wengeler M., 2003, *Topos und Diskurs*, Niemeyer, Tübingen.
- Zifoun G., Hoffmann L., Strecker B., Ballweg J. (red.), 1997, *Grammatik der deutschen Sprache*, de Gruyter, Berlin – New York.

GERMAN-STYLE FOUCAULT, OR DISCOURSE ON DISCOURSE IN GERMANIC LINGUISTICS

Summary

The subject of the paper below are the main Foucault-based discourse definitions and theories characteristic for Germanic linguistics. The main emphasis lies here on discourse not in the meaning of conversation but on discourse as a network of texts or statements. The main part of the paper is introduced by a short look at Foucault's ambiguous discourse understanding presented especially in *The Archaeology of Knowledge* and *The Order of Discourse*.